

УДК 4.943.41

Алымбеков К., Түргөнбаева А.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ

КЫЙЫН МЕЗГИЛДИН КЫРААН ОКУМУШТУУСУ

Макалада тилчи-окумуштуу Зияш Бектеновдун татаал тагдыры, илимий эмгектери, замандаштарынын эскерүүлөрү жана өзүнүн эскерүүлөрү берилди.

1983-жыл. Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетинин 5-курсунда окуп жүргөн элек. Бир күнү эле окуу жүгүртмөбүздө «Араб тили» (окуутучу З.Бектенов) деген сабак пайда болду. Бул эмне сабак, З.Бектенов деген ким деп мурунку курстун студенттеринен сурасак, мындай сабакты мурун өткөн эмеспиз, билбейт экенбиз ким экенин дешти. Аудиторияга чачын артка тараган, шайыр шатман баскан, алтымыш жаштын тегерегинде көрүнгөн, куудул сүйлөгөн киши кирип келди. Бизге араб алфавитин таанытып, макал-лакаптарды араб алфавити менен жаздырып, тажап кеткен мезгилде «Манастан» үзүндүлөрдү айтып жиберчү. Ар бир студенттин кай жерлик экенин сурап, ошол айылдын тарыхын, ошол жерден чыккан белгилүү адамдардын өмүр баянына чейин айтып берчү. Өзү жөнүндө эч нерсе деле айтчу эмес, болгону бир жолу согуш мезгилинде Иранда армияда болгонун айтып бергени эсимде. Көрсө, кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө чоң салым кошкон, «Манас» эпосун талбай изилдеп, кара сөз менен биринчи жазып чыккан Зияш Бектенов агайыбыз экен. Ошол агайыбыз быйыл жүз эки жашка чыкмак. Өкүндүргөнү: Зияш агайдын аты тоталитардык доордо кандай белгисиз болсо, бүгүн деле ошондой белгисиз бойдон калууда. Байкашыбызча, жүз жылдык юбилеи эч жерде деле белгиленген жок. З.Бектенов атындагы эч нерсе жок. Караколдун бир көчөсү кийин эгемендик жылдарында байланыш министри болуп иштеп жүрүп, оорудан эрте каза болгон баласынын атына берилген. Пикирибизде, ата жолун улаган башка баласы деле жок окшойт. Болбосо, мектептерге, көчөлөргө, ал тургай ооруканаларга, спорт залдарга, клубдарга ж.б. иттин уулу Байгаранын атын деле коюп жатышпайбы.

Жердеш катары, агайды көрүп калганга байланыштуу илимпоздорубузга, окурмандарыбызды аз да болсо Зияш агайдын өмүр баяны жана кылган иштери менен тааныштыра кетүүнү туура көрдүк.

Зияш Бектенов 1911-ж. Түп районундагы Кең-Суу айылында туулган. 1925-жылы Кең-Суудагы башталгыч мектепти аяктагандан кийин, Пишпектеги педтехникумга кирет. 1930-жылы окууну бүткөндөн кийин Сүлүктү районуна эл агартуу бөлүмүнүн башчысы болуп дайындалат. З.Бектеновго чейин Сүлүктү районунда 14 мектеп болсо, ал иштеген мезгилде 50 мектеп ачылат. Зияш агайдын мектептерди ачып, окуу-тарбия иштерин жүргүзүүдөгү иштери Кыргыз облусунун Эл агартуу комиссариаты тарабынан жогору бааланып, 1931-жылы Москвадагы Борбордук басмага кызматка жиберилет. Басманын кыргыз секциясында редактор болуп иштейт. 1932-жылы Фрунзеге кайтып келип, Кыргызмамбаста окуу-методикалык бөлүмүнүн башчысы, бир эле мезгилде башкы редактор болуп иштеген. 1933-жылы Т.Байжиев менен бирдикте 3-4 класстар үчүн «Эне тил» аттуу окуу китебин жазышкан. Аталган окуу китебине К.Тыныстанов редактор болуп, оңдоп түзөгөндөн кийин «Кыргыз тилинин окуу китеби» деген ат

менен 1934-жылы экинчи жолу басылып чыккан. Эскерте кете турган нерсе, бул эки автор тең жогорку билимге ээ болбой туруп эле жогорку окуу китебин жазышкан. Менимче, Зияш агай өзүнүн «Ачуу-таттуу аралаш» аттуу юмордук китебинде ушул мезгилин эскерген окшойт: «Касым, Ташым үчөөбүз, Жазчу элек китеп олчойтуп, Ал кезде Иса жүрүүчү (Ахунбаевди айтып жатат - К. А), Пиво ташып Касымга, Чоң өтүгүн чолчойтуп». Бирок 1934-жылдан баштап Зияш агайга куугунтук башталган.

Борбордук басмада редактор болуп иштеп жүргөндө өзүнүн ачык, тамашөкөй мүнөзү менен иштеген иши жагынан да, жүрүш-турушу, билими менен да курбуларынын арасында кадыр-баркка ээ болот. Мына ушундай күндөрдүн биринде медшколдун деректири Жүкөш Мамбеталиев үйлөнүп, той берет, тойду З.Бектенов башкарган. Ичкилик ичкенден кийин тойго катышкан айрым жаштар мушташа кетишет. Тойго катышпай калган Кубанычбек Маликов чатакты көбүртүп-жабыртып, тойду саясатташтырып, гезитке макала жарыялап жиберет. Макалада «Үйлөнүү тоюнда кыргыз интеллигенттери уруучул-феодалдык ырларды, бай-манаптын өкүлү болгон Боогачынын секетпай-ашыктык ырларын ырдашканын, ичкилик ичип алып мушташканын» жазат. Чыга албай турган көз эле, чыгып кетти өзү болуп, тап күрөшү аябай курчуп турган мезгилде бул макаланын чыгышы жаш кыргыз интеллигенциясынын арасына чоң бүлүк салган. Мына ушундан улам З.Бектенов редакторлук кызматтан бошотулуп, куугунтукка кабылган. Бул каардуу күндөрдү өзү мындайча эскерген: «1935-жылы түрмөгө түштүм, эл душманы дешти. Ошол жылдары өкмөттүн саясаты менен элди байыгыла деди. Анан эле колхоздоштуруу башталып, «кулак» деген, «колхоз душманы» деген сөздөр чыкты. Камоо, айдоо башталды. Казактар ооп келди. Эртең менен туруп карасаң, ушул Бишкектин көчөсүндө 50-60 адамдын өлүп жатканын көрөр элем, ачкачылыктан базардагыларды талап-тоноп кетчү. Абал оор эле... Тап күрөшү улам күчөп атты. Ушул кездин курмандыгы болдук да, түрмөгө түштүк. Байдын баласы дешти. Кайран атам алгачкы кыргыз фельдшери болгон».

Мурда эле манаптын баласы делип, педтехникумдан чыгарылмак болгондо, жетимдиги, жакшы окугандыгы эске алынып жана окуу жайдын директору Б.Данияровдун колдоосу менен окуудан чыгарылбай калган. Көрсө, атасы Бектен фельдшердик билим алган, оокаттуу медициналык кызматкер экен, ошондуктан манап аталып калган окшойт. Атасынын манап аталышы З.Бектеновдун иштен куулушуна кошумча факты болгон.

Мына ушундай куугунтукта жүргөн мезгилде, 1935-жылы сталиндик Конституциянын долбоору чыгып, анда жогорку окуу жайына тегине, өткөндөгү күнөөсүнө карабай окууга алынуу керектиги жазылган. Ушул мүмкүнчүлүктөн пайдаланып, З.Бектенов 25 жаш курагында Кыргыз мамлекеттик педагогика институтуна кирип окуйт. 1940-жылы институтту аяктагандан кийин Караколдогу эки жылдык мугалимдер институтунда окуу бөлүм башчысы, Кыргыз пединститутунда мугалим, Кыргызмамбаста ага редактор болуп иштеген. 1942-жылы Советтик Армиянын катарына чакырылып, 1946-жылга чейин кызмат өтөгөн. Советтик Армиянын катарынан келгенден кийин 1950-жылга чейин СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалында Тил, адабият жана тарых

институтунда илимий кызматкер болуп иштеген. Андан кийин Кыргыз ФАНдын кыргыз фольклору жана «Манас» сектор башчылыгы кызматында иштейт.

50-жылдардын башына чейин жогорку класстар үчүн кыргыз адабиятынан окуу китептери жок экен. Муну билген ошол мезгилдеги Совминдин төрагасы Исхак Раззаков окумуштууларга, мурда автор болуп окуу китептерин жазып жүргөн адамдарга кыргыз адабиятынан окуу китептерди жазууну тапшырат. З.Бектенов менен Т.Байжиев «Манас» эпосунун юбилейине карата текст даярдап, бир учурда кандидаттык диссертация да жазып жүрүшкөнүн айтышып, окуу китебин жазууга убактылары жок экенин билдиришет. Өкмөт башчысы катары И.Раззаков диссертация жазууну убактылуу токтото турууну, окуу китебин жазууга тез киришүүнү айтат. Эгер окуу китеби талапка ылайыктуу жазылса, ошонун өзүн ВАКка өкмөттүн атынан сунуш кылып, кандидаттык даража алып берерин айтып, З.Бектенов менен Т.Байжиевди көндүрөт. 8-класс үчүн кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына арналган «Кыргыз адабияты» аттуу биринчи окуу китеби 1949-жылы жарыкка чыгат. Окуу китеби конкурстук сыйлыкты да алган. Бирок көп өтпөй эле биринчи окуу китептерин жазышкан, «Манас» эпосун изилдөөдө белгилүү окумуштуу катары таанылган З.Бектенов менен Т.Байжиев күтүүсүздөн камакка алынат дагы, он жылга кесилишет. Күнөөлөрү – эл душманы, улутчул, К.Тыныстанов окуткан кадр, узак жылдар кыргыз тили, адабиятынын окуу программалары менен китептеринин кожоюну-монополист (космополит катары). Ал эми экинчи жолу камалгандыгын З.Бектенов төмөндөгүдөй эскерет: «Отуз сегизимде камалып, кырк төртүмдө келдим. Карабайсыңарбы? Кандай гана иштей турган убагымды караңгы жерге отурууга короттум. Мен көрбөгөн көр гана калды. Баарын көрдүм. Саясий күнөөкөр деп, жабык лагерге кести. Кат-кабарсыз, адамды такыр жогото турган жер – бул саясий күнөөкөрлөрдүн түрмөсү. Бул лагерде алтымыш миң киши жаттык. Сталин өлгөндөн токсон бир күндөн кийин бизди сураксыз, сотсуз камакка алган, өкмөт башында тургандар өздөрү камалды. Фамилиябыз, атыбыз да жок эле, номурубиз гана бар болчу, меники «С-56» деген номур эле. Менин эки көзүмдүн түбүнө советтин түрмөсү жетти. Жалгыз кишилик камерага ийненин көзүндөй жарык түшөт. Ошол жарыкка тосуп бир нерселерди жазасың, окуйсуң».

Түрмөдө 5 жыл 5 ай отуруп, 1955-жылы 19-сентябрда боштондукка чыккан. Бирок мурда иштеген Тил, адабият институту кызмат бербей, дээрлик 7 жыл бою жумушсуз жүргөн. З.Бектенов ушундай катаал тоскоолдуктарга карабай, тил илимине жана жалпы эле маданиятка карата бир топ эмгектерди жараткан. Алып айтсак, «Кыргыз тили» (3-4- кл. грамматикасы, 1933), «Биздин адабият» (6-кл., 1940), «Эне тил» (3-кл., 1946, 1967), «Кыргыз адабияты» (9-кл., 1949, 1993), «Биздин адабият» (5-кл., 1963) деген бир нече китептерин жазган. Көптөгөн пьесаларды кыргыз тилине которгон. Алсак, Н.Островскийдин «Добулун», Т.Ибрагимовдун «Элет кызын», Н.Хикметтин «Унутулган адамын», А.Фадеевдин «Талкалоосун», А.Макаренкоун «Педагогикалык поэмасын» ж.б.

«Манас» эпосун изилдеп үйрөнүүдө З.Бектенов көрүнүктүү орунду ээлеген. Ал эпосту изилдөөнү студент кезинде эле баштап, С.Орозбаковдон жазылган эпостун «Манас» бөлүгүнүн кара сөз түрүндөгү сюжетин түзүүгө биринчилерден

болуп киришкен. Кыркынчы жылга чейин жазылган жалгыз вариант Сагымбайдыкы болуп, калган варианттар толугу менен жазыла элек эле. З.Бектенов тарабынан кара сөз менен жазылган «Манасты» орус тилине А.А.Валитова которгон. «Манастын» кара сөз түрүндө жазылган сюжети орус тилине которулганда гана аны орустун көрүнүктүү окумуштуулары пайдаланышып, «Манас» эпосуна арналган изилдөөлөрүн, эмгектерин жазышкан. Академик В.М.Жирмунскийдин, профессорлор А.Н.Бернштамдын, С.М.Абрамзондун «Манас» эпосуна арналган эмгектери З.Бектенов түзгөн кара сөз түрүндөгү сюжетти пайдалануудан жаралган. Себеби алар кыргызча билбегендиктен, эпостун ыр түрүндөгү түп нускасын окуй алышкан эмес. «Манас» эпосунун аталган орус окумуштууларынын изилдөөлөрү, эмгектери менен бүт дүйнөгө таанылышына З.Бектеновдун да салымы бар деп ойлойбуз. Бирок Зияш агайдын «Манас» эпосун изилдөөдө тагдыры, жогоруда белгиленгендей, катаал болгон. 60-жылдардагы азыркы Улуттук университеттин ректору Б.Юнусалиевге жазган ырында ал мындай деген: «Он жылдан бери Манаска, чакырасың келгин деп. Мыкчыясың Манастын мыкчыгери менмин деп. Он беш жыл бою Манастын, отунун алып от жактым, калыс болчу карыным, мен Манастан он жылдан башка не таптым» дейт.

З.Бектеновдун кыргыз элине кылган эмгеги эгемендик алганга чейин такыр бааланбай келген. Бааланмак турсун, азыр биз мактап, даңктап жаткан И.Раззаков такыр ишке алдырбай койгон. «Ачуу-таттуу» китебиндеги ырларында автор бул жөнүндө кеңири кеп кылат. Зияш агайдын өмүрүнүн акырында эки көзү таптакыр көрбөй калган. Айласы жок, эс алууга чыгууга туура келген. Ал жөнүндө өзү мындай эскерген: «1991-жылы жашым эчак өтүп кетсе дагы пенсияга чыгайын деп (сексенге чыкканда-А.К.) КМУнун ректору Үсөн Асановго барсам: «Эмне сыйлыктарыңыз, наамдарыңыз бар?» дейт. Бир барак мактоо баракчасы да жок, ал тургай оозеки алкыш дагы ала албадым десем, таң калды. Сиздей эмгеги сиңген баштоочу окумуштууларга чын эле сыртыбызды салган экенбиз. Мен жогорку бийликтеги жетекчилерге бир наам берүү жөнүндө сунуш менен чыгам деди. Эгерде куру доомат менен камалбаганыбызда, илимий китеп жазып жүргөн окумуштуулар Академия ачылганда эле академик болуп өтмөкпүз». «Ак ийилет, бирок сынбайт» дегендей аз да болсо эмгеги бааланып, сексен жаш курагында КМУнун Окумуштуулар кеңешинин атайын чечими менен «Ардактуу профессор» наамы ыйгарылып, № 1 диплому тапшырылган, мындан сырткары, «Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими» деген ардактуу наам ыйгарылган. Андан башка «Кыргыз тили» коомунун академик Б.М.Юнусалиев атындагы сыйлыгы 1993-1994-жылдарда кыргыз тилин илимий жактан өнүктүрүүгө олуттуу салым кошкондугу, эл арасында кадыр-баркын көтөргөндүгү, мамлекеттик тил мыйзамын жүзөгө ашырууда зор уюштуруучулук иштерди жүргүзгөндүгү үчүн ыйгарылган.

Зияш агай өмүрүнүн акырында өзүнүн жеке тагдыры боюнча каңырыгы түтөп, төмөнкүдөй сөздөрдү айткан экен: «Мен жараткандан эмнеден жаздым?! Өмүр бою куугунтукта болдум. Сибирдеги жабык лагердин тозогу, кыйноо-кыстоосун да көрдүм. Узак жылдары кызматсыз «үй түрмөсүнүн» зарыктырган

ачуу тузун да таттым. Адилеттик болуп, эми көрүп билгенимди жаңыдан кызуу жаза баштаганымда минтип эки көзүмдөн айрылып карайлап калдым. Өмүрлүк жарым Ракышымдан да айрылдым. Же көзүм соо, же балдарымдын энеси аман болсочу! Жараткандын мага карата кылган кандай таш боордугу!» Тагдыры ушундай аянычтуу жана татаал болгон тилчи-окумуштуу Зияш Бектенов 1994-жылы дүйнөдөн кайткан.

Тил илими, кыргыз адабиятынын өнүгүшү үчүн өзүнүн кырчындай өмүрүн арнап, келечек ээлери үчүн кыргыз маданиятын, үрп-адат, каада-салтын, тил көрөңгөсүн толуктап, сактап калууга күчүн аябай, ак кызматын кылган окумуштуу Зияш Бектеновдун өмүр жолу жогорудагыдай катаал күндөргө туш болгон. Андыктан бизге Зияш агайдын басып өткөн жолу өрнөктүү үлгү, келечекте изилдене турган чоң иштердин бири болуп, окумуштуунун биографиясындагы ачыла элек барактарды изилдөө жана чындыктын акырына даректүү маалыматтар менен жетүү биз сыяктуу жаш илимпоздордун алдындагы кечиктирилгис милдеттердин бири болмокчу.

Агайдын шайыр, ошону менен эле катар баатыр мүнөзү, тил илиминин өнүгүшүнө кошкон алгачкы салымдары эч качан бурмаланбай, ошол жаркыраган боюнча муундан-муунга мурас болуп сакталат.

Чакан макалабызды Зияш агайдын өзүнүн ыры менен жыйынтыктамакчыбыз:

Мен жашымда досу болдум эмгектин,
Эмгек менен дайым чеке тердеттим.
Эмгек, кайрат байлабаса белимди,
Эбак тоңуп, мен ачкадан өлмөкмүн.
Кайрат жокто сездим иштин оңбосун,
Кайда жүрсөм кайрат болду жолдошум.

Адабияттар:

1. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. -Бишкек, 1996.
2. Байдилдеев Ж. Тагдыры татаал тилчи. //Рух кенчи, 2011.
3. Архивдик материалдар.